द्वादशः पाठः

सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते

0872CH12

© NCERT not to be republished

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।
स्वजनः श्वजनो माभूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत्॥ १॥

पदच्छेदः – यद्यपि बहु न अधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् स्वजनः श्वजनः मा अभूत् सकलम् शकलम् सकृत् शकृत्।

अन्वयः – पुत्र! यद्यपि बहु न अधीषे तथापि व्याकरणं पठ। येन स्वजनः श्वजनः (इति) सकलं शकलं (इति) सकृत् शकृत् (इति) च मा अभूत्।

भावार्थः – अयि पुत्र! यद्यपि भवान् वा बहून् विषयान् पठितुं न पारयति तथापि व्याकरणं तु अवश्यं पठतु। येन उच्चारणसमये स्वजनः (अर्थात् बन्धुः) इत्यस्य स्थाने श्वजनः (अर्थात् शुनकः) इति न भवेत्। एवमेव, सकृत् (अर्थात् एकवारम्) इत्यस्य स्थाने शकृत् (अर्थात् विष्ठा) इति, सकलम् (पूर्णम्) इत्यस्य स्थाने शकलं (खण्डम्) इति दोषपूर्णम् उच्चारणं न भवेत्। अत्र स्वजनः इत्यादीनाम् उदाहरणद्वारा एकस्य वर्णस्य उच्चारणस्य दोषेण कथं समग्रपदस्य अर्थः परिवर्तितः भवति इति दर्शितम्।

व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत्॥ २॥

पदच्छेदः – व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्याम् न च पीडयेत् भीता पतनभेदाभ्याम् तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत्।

अन्वयः – यथा पतनभेदाभ्यां भीता व्याघ्री दंष्ट्राभ्यां पुत्रान् हरेत् न च पीडयेत् तद्वत् (जनः) वर्णान् प्रयोजयेत्।

भावार्थः – व्याघ्री स्वशिशुं दन्तैः नयति। तस्याः दन्ताः अतीव तीक्ष्णाः भवन्ति। अतः सा शिशुं तथा न गृह्णाति येन शिशुः क्षतः भवेत्। एवमेव तथा न गृह्णाति येन शिशुः पतेत्। वर्णानाम् उच्चारणम् अपि तथैव कर्तव्यम्। वर्णोच्चारणम् अतिकठोररूपेण अतिशैथिल्येन वा न कर्तव्यम्।

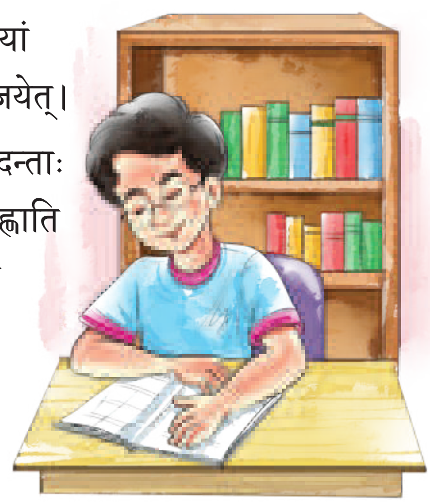

© NCERT not to be republished

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः।
सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते॥ ३॥

पदच्छेदः – एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः न अव्यक्ताः न च पीडिताः सम्यग् वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते।

अन्वयः – एवम् अव्यक्ताः पीडिताः च वर्णाः न प्रयोक्तव्याः। सम्यक् वर्णप्रयोगेण (सः) ब्रह्मलोके महीयते।

भावार्थः – वर्णानाम् उच्चारणसमये इदम् अवधेयं यत् वर्णाः स्पष्टतया स्वाभाविकरूपेण च उच्चारणीयाः। एतेन श्रोता वक्तुः भावान् सम्यक्तया अवगच्छति। एवं सावधानम् उच्चारणशीलः समाजे सम्मानं प्राप्नोति।

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः॥ ४॥

पदच्छेदः – माधुर्यम् अक्षरव्यक्तिः पदच्छेदः तु सुस्वरः धैर्यं लयसमर्थं च षट् एते पाठका गुणाः।

अन्वयः – माधुर्यम् अक्षरव्यक्तिः पदच्छेदः तु सुस्वरः धैर्यं लयसमर्थं च एते षट् पाठकाः गुणाः (भवन्ति)।

भावार्थः – मधुरेण स्पष्टम् उच्चारणम्, अपेक्षितस्थाने पदच्छेदः, सर्वेषां श्रवणयोग्येन समुचितस्वरेण कथनम्, सन्देहं विना पठनाय धैर्यं, विषये च तल्लीनता इति एते उत्तमस्य पाठकस्य षड् गुणाः भवन्ति। पठनम् इति कौशलं सम्पादयितुं वयम् एतान् गुणान् वर्धयामः।

© NCERT not to be republished

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः॥ ५॥

पदच्छेदः – गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः अनर्थज्ञः अल्पकण्ठः च षट् एते पाठकाधमाः।

अन्वयः – गीती शीघ्री शिरःकम्पी लिखितपाठकः अनर्थज्ञः अल्पकण्ठः च एते षट् पाठकाधमाः भवन्ति।

भावार्थः – यः जनः गीतगानम् इव पठति, शीघ्रं-शीघ्रं वेगेन वा पठति, मस्तकदोलनं कृत्वा पठति, यः जनः लिखित्वा लिखित्वा पठति, अर्थबोधं विना पठति, मन्दस्वरेण पठति सः अधमपाठकः इति उच्यते। अतः पठनकाले वयम् एतान् दोषान् परिष्कृत्य पठामः चेत् आदर्शपाठकाः भवामः।

© NCERT not to be republished

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
ऋत्विजः	पुरोहिताः	पुरोहित	Priests	
करतालम्	करताडनध्वनिः	ताली	Clap	
अधीषे	पठसि	तुम पढ़ते हो	You read	
श्वजनः	शुनकः / कुक्कुरः	कुत्ता	Dog	
सकलम्	सम्पूर्णम्	पूरा	Entire	
शकलम्	खण्डम्	टुकड़ा	Fragment	
सकृत्	एकवारम्	एक बार	Once	
शकृत्	मलम्	विष्ठा (मल)	Faeces	
अव्यक्ताः	अस्पष्टाः (अल्पप्रयत्नयुक्ताः)	अस्पष्ट (आवश्यकता से कम प्रयत्न करना)	Unclear (Usage of less effort as supposed to be used)	

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
पीडिताः	बाधिताः (अधिकप्रयत्नयुक्ताः)	पीड़ित (आवश्यकता से अधिक प्रयत्न से युक्त)	Afflicted (Usage of more effort as supposed to be used)	
महीयते	पूज्यते / सम्मानं लभते	सम्मानित होता है	Honoured / respected.	
व्याघ्री	शार्दूला (स्त्रीव्याघ्रः)	बाघिन	Tigress	
दंष्ट्राभ्याम्	दन्ताभ्याम्	दाँतों से	With the fangs	
पीडयेत्	हिंसनं कुर्यात्	कष्ट दे	May cause pain	
भीता	भयेन पूरिता	डरी हुई	Afraid	
प्रयोजयेत्	उच्चारणं / प्रयोगं कुर्यात्	उच्चारण / प्रयोग कर सकता है	May pronounce / apply	
माधुर्यम्	मधुरभावः	मिठास / माधुर्य	Sweetness	
अक्षरव्यक्तिः	अक्षराणां स्फुटतया उच्चारणम्	अक्षर स्पष्टता	Clarity of letters	
सुस्वरः	शोभनः स्वरः	मधुर स्वर	Pleasant voice	
धैर्यम्	विश्वासः	आत्मविश्वास	Courage / Self-Confidence	
पाठकाः	पठनसम्बन्धिनः	पढ़ने से सम्बन्धित	Related to Reading	
शीघ्री	यः वेगेन पठति	तेज गति से पढ़ने वाला	Fast reader	
शिरःकम्पी	यः शिरः चालयन् पठति	सिर हिलाकर पढ़ने वाला	One who nods head and reads	
अनर्थज्ञः	यः अर्थं न जानाति	जो अर्थ नहीं जानता	Who does not understand meaning	
अल्पकण्ठः	दुर्बलध्वनियुक्तः	धीमे स्वर वाला	Weak-voiced	

© NCERT not to be republished

अत्र इदम् अवधेयम्

'शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्दः-ज्योतिषम्' इति षट् वेदाङ्गानि सन्ति।

वेदाङ्गानि

1. **शिक्षा**
   - शिक्षाग्रन्थेषु वर्णानाम् उच्चारणविधिः, स्वराः, विरामः च वर्णिताः सन्ति।
2. **कल्पः**
   - कल्पग्रन्थेषु यज्ञादीनां क्रियाविधेः वर्णनम् अस्ति।
3. **व्याकरणम्**
   - व्याकरणग्रन्थेषु भाषायाः नियमाः सन्ति।
4. **निरुक्तम्**
   - अस्मिन् शास्त्रे शब्दानां व्युत्पत्तिः वर्तते।
5. **छन्दः**
   - अस्मिन् शास्त्रे मात्रा-ताल-इत्यादिदृष्ट्या गायनसम्बद्धं वर्णनम् अस्ति।
6. **ज्योतिषम्**
   - अस्मिन् शास्त्रे सूर्य-चन्द्र-इत्यादीनां नक्षत्राणां गतेः एवं तेषां प्रभावस्य वर्णनम् अस्ति।

© NCERT not to be republished

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

१. पाठे विद्यमानानां श्लोकानाम् उच्चारणं स्मरणं लेखनं च कुरुत।

२. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तराणि लिखत —

(क) पाठकाः केषां सम्यक् प्रयोगं कुर्युः? ....

(ख) किम् अवश्यमेव पठनीयम्? ....

(ग) ब्रह्मलोके केन सम्मानं भवति? ....

(घ) अधमाः पाठकाः कति भवन्ति? ....

(ङ) धैर्यं केषां गुणः? ....

३. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् पूर्णवाक्येन उत्तराणि लिखत—**

(क) व्याघ्री दंष्ट्राभ्यां कान् नयति?

....

(ख) वर्णाः कथं प्रयोक्तव्याः?

....

(ग) पाठकानां षड्-गुणाः के भवन्ति?

....

(घ) के अधमाः पाठकाः भवन्ति?

....

(ङ) 'स्वजनः' 'श्वजनः' च इत्यनयोः अर्थदृष्ट्या कः भेदः?

....

(च) 'सकलं' 'शकलं' च इत्यनयोः अर्थदृष्ट्या कः भेदः?

....

४. **अधोलिखितानि लक्षणानि पाठकस्य गुणाः वा दोषाः वा इति विभजत—**

अक्षरव्यक्तिः, शीघ्री, लिखितपाठकः, लयसमर्थम्, अनर्थः, अल्पकण्ठः,
माधुर्यम्, गीती, पदच्छेदः, शिरःकम्पी, अनर्थज्ञः, धैर्यम्, सुस्वरः

गुणाः	दोषाः
यथा– अक्षरव्यक्तिः	शीघ्री

© NCERT not to be republished

५. **श्लोकानुसारं रिक्तस्थानानि उचितैः शब्दैः पूरयत —**

(क) भीता .... तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत्।

(ख) .... लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः।

(ग) गीती शीघ्री .... तथा लिखितपाठकः।

(घ) एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च ....।

(ङ) स्वजनः .... माभूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत्।

६. **अधोलिखितानि वाक्यानि सत्यम् वा असत्यम् वा इति लिखत —**

यथा – पदच्छेदः पाठकानां गुणः अस्ति। ......सत्यम् / असत्यम्......

(क) गानसहितपठनं पाठकानां दोषः भवति। ....

(ख) माधुर्यं नाम अक्षराणाम् उच्चारणे स्पष्टता अस्ति। ....

(ग) शकृत् नाम एकवारम् इति अर्थः अस्ति। ....

(घ) अव्यक्ताः वर्णाः प्रयोक्तव्याः भवन्ति। ....

(ङ) व्याघ्री यथा पुत्रान् हरति तथा वर्णान् प्रयोजयेत्। ....

योग्यताविस्तरः

(क) अक्षर/मात्रापरिवर्तनेन अर्थपरिवर्तनं भवति —

यथा —

मित्रम्	(बन्धुः)	–	मित्रः	(सूर्यः)
फलम्	(आम्रादिफलम्)	–	पलम्	(मांसः)
पुरुषः	(जनः)	–	परुषः	(कठोरः)
अवदानम्	(योगदानम्)	–	अवधानम्	(एकाग्रता)
प्रतिपलम्	(प्रतिक्षणम्)	–	प्रतिफलम्	(परिणामः)
नदति	(ध्वनिं करोति)	–	नुदति	(प्रेरयति)
ददाति	(दानं करोति)	–	दधाति	(धारणं करोति)

© NCERT not to be republished

(ख) निम्नलिखितान् श्लोकान् अपि स्मरत —

आलस्यात् मूर्खसंयोगाद् भयाद् रोगनिपीडनात्।
अत्याशक्त्याच्च मानाच्च षड्भिर्विद्या विनश्यति॥ *(माण्डूक्य-शिक्षा)*

जलमभ्यासयोगेन शैलानां कुरुते क्षयम्।
कर्कशानां मृदुस्पर्शं किमभ्यासात् न साध्यते? *(याज्ञवल्क्य-शिक्षा)*

येषां तीर्थाऽगता विद्या नित्यमभ्यासवर्तिता।
ते भवन्ति दुराधर्षाः ससिंहाः इव पर्वताः॥ *(माण्डूक्य-शिक्षा)*

काकचेष्टो बकध्यानः श्वाननिद्रस्तथैव च।
अल्पाहारी गृहत्यागी विद्यार्थी पञ्चलक्षणः॥ *(लोकप्रचलित-नीतिश्लोकः)*

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रुषुरधिगच्छति॥ *(याज्ञवल्यक्य-शिक्षा)*

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥ *(पाणिनीय-शिक्षा कारिका)*

परियोजनाकार्यम्

कक्ष्यायां श्लोकोच्चारण-प्रतियोगितां स्थापयित्वा निर्मित-सूच्यनुगुणम् उच्चारणम् अवलोकनीयम्।

अत्र के के गुणाः दोषाः च जाताः इति अधः लिखत —

गुणाः	दोषाः

© NCERT not to be republished